

NEFORMALNO ZAPOSŁJAVANJE ŽENA U GOSPODARSTVIMA U TRANZICIJI*¹

dr. sc. Simel ESIM
International Center for Research on Women – ICRW
Washington, DC

UDK: 331.5-055.2(4-11)

Sažetak

Članak govori o zapošljavanju žena u neslužbenom gospodarstvu u zemljama u tranziciji (ZUT). Od početka tranzicije pojačani su trendovi fleksibilnoga i neslužbenog zapošljavanja, te rastućeg osiromašenja kućanstava. U središtu razmatranja je zapošljavanje žena, a ne pojedini gospodarski sektori ili tvrtke. Siromaštvo i nezaposlenost u ZUT-u su sve izraženiji pa u neformalnim oblicima zapošljavanja sudjeluju ljudi različitih profila, uključujući i visoko-obrazovane osobe. U radu se analizira neformalno zapošljavanje siromašnih osoba, a ne ilegalne aktivnosti poput krijumčarenja oružja, droge i ljudi. Ujedno se daje okvir za analizu načina preživljavanja siromašnih ljudi uključenih u neformalno zapošljavanje u ZUT-u. Razlog tako širokog okvira jest odnos siromaštva i neslužbenog zapošljavanja jer se te pojave u ZUT-u i u mnogim zemljama svijeta preklapaju. Osobe koje rade u neslužbenom gospodarstvu obično su siromašnije od onih koji rade u službenome, a to je pogotovo naglašeno među ženama.

Ključne riječi: žene, neslužbeno gospodarstvo, zemlje u tranziciji (ZUT), siromaštvo

1. Uvod

U članku se razmatra problematika zapošljavanja žena u neslužbenom gospodarstvu u zemljama u tranziciji (ZUT). U tim se zemljama od početka prijelaza na tržišno poslovanje povećalo neslužbeno gospodarstvo, siromaštvo i ekonomska nesigurnost, što sve više pogađa žene. Nakon definiranja neformalnog zapošljavanja izlaže se uloga žena u neslužbenom gospodarstvu te neke od teškoća s kojima se one susreću u takvom načinu

* Prilmljeno (*Received*): 19.10.2002.

Prihvaćeno (*Accepted*): 30.1.2003.

¹ Prva verzija ovog rada izložena je na sastanku stručne skupine UN DAW o jačanju položaja žena u društvu i ublažavanju siromaštva, održanome od 26. do 29. studenog 2001. u New Delhiju, u Indiji. Autorica zahvaljuje Henrieti Kollarovoj, slovačkoj pravnici za radne odnose i Bettini Musiolek, regionalnoj koordinatorici Clean Clothes Campaigna za srednju i istočnu Europu na njihovu doprinosu i prijedlozima tijekom sastavljanja ovog članka.

rada. Slijede dionice o globalnim regionalnim trendovima u neformalnom zapošljavanju. Podrobnije se istražuje stanje i pojavni oblici neformalnog rada žena u zemljama u tranziciji. Rad završava prijedlozima za poboljšanje vezanima za razvoj baze podataka, izgradnju konceptualnog okvira i istraživanje regionalnih razlika.

2. Definicija neformalnog zapošljavanja

Međunarodne definicije neformalnog sektora usvojene 1993. godine obuhvaćaju male i neregistrirane tvrtke, u njima plaćene i neplaćene radnike te povremeno zaposlene radnike bez stalnih poslodavaca. Prema toj definiciji osoba može biti neformalno zaposlena u službenome i neslužbenom sektoru. Registrirane tvrtke mogu imati neformalno zaposlene, baš kao i poduzeća u neslužbenom sektoru. Ipak, postojanje definicije ne olakšava statističko praćenje tog oblika zapošljavanja zbog njegovih raznovrsnih oblika i širokog raspona aktivnosti koje obuhvaća. Stoga službene statistike stalno podcjenjuju veličinu i gospodarsko značenje tog sektora, posebno ulogu žena u njemu (WIEGO, 2001).

Statistički podaci o neformalnom zapošljavanju i neformalnom sektoru mogu znatno pridonijeti razumijevanju doprinosa u njemu zaposlenih radnika, posebice žena, ukupnom gospodarstvu. Ipak, uobičajene statistike o zapošljavanju obično izostavljaju ili podcjenjuju broj neformalno zaposlenih osoba (Mata-Greenwood, 1998). Posljedica toga je činjenica da neformalno zaposleni ne ostvaruju uobičajena odgovarajuća prava (WIEGO, 2001).

Za utvrđivanje neformalnog zapošljavanja unutar formalnog sektora upotrebljava se metoda razlike (reziduala) između podataka o ekonomski aktivnom stanovništvu u nacionalnim statistikama s registriranom radnom snagom iz popisa stanovništva. To je rezervna radna snaga unutar "formalnog sektora" (Charmes, 2000). Iako su neformalne gospodarske djelatnosti većinom zakonski dopuštene (rad za vlastiti račun), one nisu uvijek potpuno u skladu sa službenim i administrativnim zahtjevima jer su možda neregistrirane ili nisu plaćene sve porezne obveze. Ipak, u mnogim zemljama to nije posljedica izbjegavanja poreza, već jednostavno posljedica neadekvatnih propisa. Lokalne i nacionalne vlasti često dopuštaju neformalne gospodarske djelatnosti kao način ublažavanja pretjeranog rasta stanovništva, migracija iz sela u grad, gospodarskih kriza i siromaštva (Charmes, 1998).

3. Žene i neformalno zapošljavanje

Diljem svijeta većina slabo plaćenih žena radi u neslužbenom gospodarstvu, u kojemu prevladavaju žene *osuđene* time na slabije uvjete, mogućnosti i prava. Usprkos tome što žene čine golemu većinu neformalno zaposlenih i siromašnih u svijetu, njihov se broj u službenim statistikama gotovo uvijek podcjenjuje, često zato što se one same ne smatraju zaposlenima, a i rad u kući također pridonosi prikrivenosti (nevidljivosti) neformalnog zapošljavanja žena. Sve to ima višestruke učinke.

Prvo, veći postotak ekonomski aktivnih žena neformalno je zaposlen. Više od 90% žena zaposlenih izvan poljoprivrede u Indiji i Indoneziji, gotovo tri četvrtine žena u Zambiji, četiri petine žena u Limi, Peruu i više od dvije trećine žena u Republici Kore-

ji rade neformalno (WIEGO, 2001). U Turskoj 30% žena radi u kući obavljajući tradicionalne obrtničke poslove (UNDP, 1998).

Drugo, osim ograničenja s kojima se suočavaju neformalno zaposleni s obzirom na imovinu, tržište, usluge i zakonodavni okvir, žene imaju dodatnih teškoća u poslovanju (npr. ograničenja pri sklapanju ugovora, nesigurna zemljišna i vlasnička prava, ograničenja u pokretljivosti, kućanske obveze i briga za djecu) (Esim, 2001).

Treće, diljem svijeta primanja zaposlenih u neformalnom sektoru niža su nego u formalnome, a u neformalnome je slabije plaćanje žena još izrazitije. Iako većina neformalno zaposlenih žena i muškaraca živi ispod granice siromaštva, pogotovo su žene pogođene slabijim primanjima. Razlog tome su dva međusobno povezana čimbenika (Sethuraman, 1998; Charnes, 1998):

- dohodak u neformalnom sektoru ima tendenciju padanja kako osoba prolazi kroz ove vrste zaposlenja: kod poslodavca, kao samozaposleni radnik, povremeni nadničar i radnik na ugovor.
- žene su svuda u svijetu slabije zastupljene u visokoakumulativnim i profitabilnim djelatnostima, a čine većinu u tehnološki zaostalim djelatnostima s niskim dohodcima.

4. Globalni trendovi u neformalnom zapošljavanju

U mnogim zemljama u razvoju neformalno zapošljavanje čini velik dio ostvarene proizvodnje i ukupnog zapošljavanja: na primjer, više od polovice u nepoljoprivrednim djelatnostima u Južnoj Americi i na Karibima, gotovo polovicu u Istočnoj Aziji te čak 80% u ostalim dijelovima Azije i Afrike. U njemu nastaje 93% novostvorenih poslova u Africi i 83% u Južnoj Americi i na Karibima. Neformalno zaposleni radnici ostvare gotovo tri četvrtine ukupne proizvodnje u jugoistočnoj Aziji (WIEGO, 2001). U Europskoj se uniji od 1988. do 1998. godine udio radne snage zaposlene u nestandardnim oblicima rada (poput privremenoga i sezonskog zaposlenja, zaposlenja na ograničeno vrijeme i lažnog samozapošljavanja) povećao s 40 na 45% ukupnog broja zaposlenih (Musiolek, 2002). Većina radnika diljem svijeta zaposlena je neformalno, a svojim radom ne ostvaruju dohodak dovoljan za izbjavljanje obitelji iz siromaštva. Broj neformalno zaposlenih povećava se pod utjecajem globalizacije: mobilnost kapitala, restrukturiranje proizvodnje roba i usluga te deregulacija tržišta rada prisiljava sve veći broj osoba na takav oblik rada (WIEGO, 2001). The Human Development Report za 1999. (UNDP, 2000) daje empirijske dokaze o feminizaciji radne snage², a dvostrani proces sastoji se od povećanja udjela žena u plaćenom zaposlenju te od promjena uvjeta plaćenog zaposlenja, pri čemu je sve više poslova kraće od redovitog radnog vremena (*part-time*); povremeno, neformalno, neredovito, fleksibilno i neizvjesno – obilježja su tipična za rad žena.

² Termin *feminizacija radne snage* prvi je upotrijebio Guy Standing iz Međunarodne organizacije rada. On vjeruje da sve veća globalizacija proizvodnje i nalaženje fleksibilnih oblika rada radi očuvanja ili povećanja konkurentnosti te promjenjive strukture poslova u gospodarstvu uvjetuju povećanje udjela žena u ukupnoj radnoj snazi i pogoršanje uvjeta rada.

5. Regionalni trendovi u neformalnom zapošljavanju

Ekonomska tranzicija očito je promijenila obilježja zapošljavanja, a osim naglog povećanja nezaposlenosti, zabilježeno je izrazito smanjivanje broja zaposlenih u javnom sektoru te porast neslužbenog tržišta rada (World Bank, 2002). U tranzicijskim zemljama obično se svi oblici neformalnog rada smatraju nezakonitima, iako su oni jedini način preživljavanja za velik dio slabo plaćenog stanovništva.

Radnici su prije tranzicije imali sigurno državno zaposlenje i ostvarivali socijalnu zaštitu. Radno zakonodavstvo u zemljama središnje i istočne Europe bilo je sveobuhvatno. Još uvijek postoji nekoliko dobrih zakona o radu, ali glavni je problem njihova primjena. U većini tranzicijskih zemalja ograničavaju se socijalna i ekonomska prava te pogoršavaju životni standard i radni uvjeti. Iako i nadalje postoje javni sustavi socijalnih usluga i osiguranja, postroženi su uvjeti za ostvarivanje prava, a naknade se umanjuju. U uvjetima visoke inflacije pogoršava se ekonomski položaj osoba koje ovise o javnim financijskim sredstvima poput umirovljenika i nezaposlenih. Opće osiromašenje stvorilo je osjećaj gubitka među građanima tranzicijskih zemalja, a jasan je pokazatelj tog gubitka neformalno zapošljavanje. Pri razmatranju neformalnog zapošljavanja u ZUT potrebno je uzeti u obzir jedinstvene povijesne uvjete.

Kao razlozi neformalne radne aktivnosti obično se navode nedovoljan dohodak za preživljavanje, visoka nezaposlenost, podzaposlenost, nepostojanje mogućnosti zapošljavanja u manjim gradovima i ruralnim područjima, ograničena prostorna pokretljivost, izbjegavanje previsokih poreza, želja za višim životnim standardom i dr. U cjelini, ljudi su razočarani jer su i visokoobrazovane osobe nezaposlene ili im plaće nisu dovoljne za život. Zbog toga mnogi traže dopunski posao poput čišćenja, podučavanja, šverca ili privremeno migriraju.

U ZUT-u su bila dva vala neformalizacije. Prvi je zabilježen krajem 1980-ih i početkom 1990-ih, a karakteriziralo ga je sve veće neformalno zapošljavanje te narušavanje socijalnih i ekonomskih prava. Nakon pune zaposlenosti u planskim gospodarstvima uslijedilo je povećanje nezaposlenosti na 20%, što je prisililo ljude da prihvate neformalno zapošljavanje. Istodobno je ubrzana privatizacija uvjetovala promjene u sustavima socijalne zaštite i radnih prava (Musiolek, 2001).

Drugi val neformalnog ponašanja zbio se u drugoj polovici 1990-ih, kada su se procesi tranzicije i pristupanja EU podudarali s globalnim ekonomskim trendovima. Jedan od ključnih čimbenika sve većeg neformalnog ponašanja bilo je povećanje podugovornih djelatnosti s privatnim sektorom u izvozno usmjerenim gospodarskim granama poput proizvodnje obuće, konfekcije i elektronike. Krajem 1990-ih u srednjoj i istočnoj Europi 50 do 70% službenih gospodarskih aktivnosti pripadalo je privatnom sektoru. U većini zemalja u tranziciji samozapošljavanje je češće među ženama nego među muškarcima (v. dodatak 1). Mnoge samozaposlene žene, pogotovo u ruralnim područjima, jedva zarađuju dovoljno za život na egzistencijalnom minimumu. Ključne odrednice toga kasnijeg razdoblja jesu nepoštovanje postojećih zakona o radu i nedostatak kapitala odnosno nesposobnost financijskih institucija da zadovolje potrebe malih poduzetnika za kreditima (UNICEF, 1999).

6. Žene i neformalno zapošljavanje u ZUT-u

Prije tranzicije žene su imale mogućnost obrazovanja, zdravstveno osiguranje i jaku socijalnu zaštitu na poslu, a to je sve tijekom tranzicije narušeno. Žene su na početku tranzicije bilježile visoke stope aktivnosti i udjela u radnoj snazi u usporedbi sa stanjem u drugim zemljama. U baltičkim zemljama, Bjelorusiji, Rusiji i Ukrajini udio žena u radnoj snazi bio je tek nešto niži od onoga u Švedskoj, koja tradicionalno ima najveći udio žena. Poljska, Mađarska i Rumunjska imale su veću razliku stopa zaposlenosti između žena i muškaraca, ali još uvijek mnogo povoljniju u usporedbi sa zapadnim zemljama poput Francuske ili SAD-a. Osim toga, za razliku od zapadnih ekonomija, žene su u socijalističkim zemljama tijekom radnog vijeka radile puno radno vrijeme (UNICEF, 1999).

Tranzicija je korjenito promijenila radne uvjete te ženama i muškarcima ugrozila sigurnost posla. Znatne gubitke zaposlenja i veliko smanjenje plaća pretrpjeli su gospodarski sektori u kojima je koncentracija žena bila veća. Uz postupnu privatizaciju djelatnosti koje su dotad bile dio javnog sektora – poput zdravstvene zaštite i njege, socijalne skrbi i obrazovanja – žene su nastavile gubiti poslove.

Zapošljavanje žena u privatnom sektoru vrlo je sporo, pogotovo starijih žena, koje nailaze na mnoge predrasude poslodavaca. Mlađe su pak žene pri zapošljavanju i na radu često izložene neugodnostima i seksualnom zlostavljanju.

Nedavni izvještaj o položaju žena u tranzicijskim zemljama naglašava potrebu za detaljnijim razmatranjem obujma i utjecaja prelaska s formalnoga na neformalno zapošljavanje i okolnosti u kojima se to zbiva kako bi se spoznalo djelovanje tranzicije na ravnopravnost spolova. Polazište u razmatranju može biti razumijevanje uzroka zbog kojih žene ulaze u neformalne radne odnose. Je li uzrok tome nedostatak prilika u formalnom sektoru ili nužnost da se pomire potreba ostvarivanja dohotka i briga za djecu i u uvjetima kada se država povlači iz tih aktivnosti? (Paci, 2002).

7. Vrste neformalnog rada u tranzicijskim ekonomijama

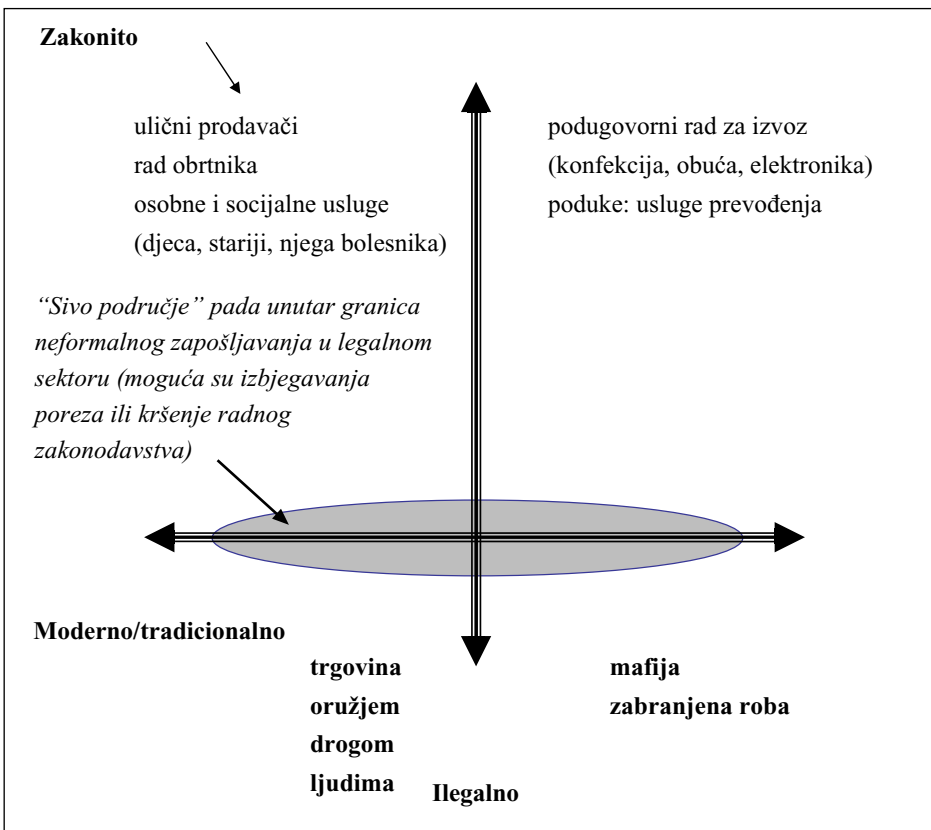
Većina neformalnih zapošljavanja u svijetu obično razumijeva nižu obrazovnu razinu, ali mnoge stručne i visokoobrazovane osobe redovito zaposlene u službenom gospodarstvu također rade neformalno, i to unutar svoga matičnog zanimanja, ali i izvan njega. U kontekstu tržišta radne snage u ZUT-u neformalno radi velik dio stanovništva, uključujući i:

- samozaposlene bez registriranih svojih poduzeća – rad kod kuće i izvan nje
- radnike malih tvrtki bez ugovora o radu
- osobe zaposlene na različitim mjestima, na sezonskim ili privremenim poslovima na gradilištima ili obavljaju radove na cesti
- dodatne poslove ili višestruke aktivnosti koje poduzimaju siromašni radnici
- ulične prodavače koji prodaju povrće, voće, prerađenu hranu ili druge domaće proizvode

- ulične prodavače koji prodaju kupljenu robu
- radnike koji rade kod kuće na podugovornim poslovima za industrijske tvrtke
- prekograničnu trgovinu
- privremene ili povremene migrante koji pružaju osobne i socijalne usluge u inozemstvu.

Neformalno zapošljavanje žena u tranzicijskim zemljama može se prikazati pomoću dvije osi (v. sliku 1). Vodoravna se os proteže od najtradicionalnijih oblika ekonomskih djelatnosti (ulični prodavači, obrtničke i osobne usluge, poslovi njege i skrbi za djecu, stare, nemoćne i bolesne) do modernijih (izvozno usmjereni podugovorni poslovi u konfekciji, proizvodnji obuće i elektronic). Okomita se os proteže od zakonskih do nezakonskih aktivnosti. Nećemo razmatrati posve nezakonite poslove poput trgovine oružjem, drogom ili ljudima.

Slika 1. Okvir za neformalno zapošljavanje u tranzicijskim zemljama

8. Vrste neformalnog zapošljavanja žena u gospodarstvima u tranziciji

Razmotrit ćemo dva područja neformalnog zapošljavanja koja su postojala i prije tranzicije, ali su tijekom nje izrazito pojačana. Riječ je o neformalnoj prekograničnoj trgovini te prodaji doradenih proizvoda.

8.1. Neformalna prekogranična trgovina

Prekogranična trgovina odvijala se na ovom području još u doba komunizma, a pojačala se tijekom tranzicije zbog gubitka zaposlenja i urušavanja tržišta. Riječ je o sitnom švercu *turistica* iz zemalja srednje i istočne Europe poput Letonije, Bugarske, Ukrajine i Rumunjsku, koje uglavnom posjećuju Tursku, Grčku i Italiju. One kupuju velike količine robe široke potrošnje, uglavnom prehrambenih proizvoda, tekstilnih, odjevnih i kućanskih predmeta.

Okvir 1. Prekogranična trgovina u tranziciji

U tranzicijskim zemljama žene su sve više uključene u trgovačke aktivnosti koje ih odvođe preko granica. Izostaju iz kuće po nekoliko dana, a katkada i mjeseci. Žene se bave pograničnom trgovinom, sitnim švercom, prodajom na tržnicama (*piggy trade*) i *chelnochny* poslovanjem. Kupuju velike količine robe široke potrošnje, uglavnom prehrambenih proizvoda, tekstilnih i odjevnih predmeta i robe za kućanstvo. To mogu biti proizvodi koji nisu dostupni u njihovim zemljama ili koji se formalno uvoze i prodaju po mnogo višim cijenama. One ih donose i prodaju u svojim zemljama, u kući, na ulici ili u malim trgovinama. U Kirgiskoj Republici seoske žene koje prije nisu radile počele su se baviti trgovinom nakon što su muškarci ostali bez posla. Većinom žene iz gradova, i poneke sa sela, putuju u Kazahstan, Rusiju, Uzbekistan, te čak i u udaljenije zemlje poput Arapskih Emirata, Indije, Irana, Italije, Pakistana, Sirije, Tajlanda i Turske, gdje kupuju robu koju kasnije preprodaju u svojoj zemlji. Ženama se lakše baviti tom vrstom trgovine jer se bolje snalaze s pograničnim vlastima (policijom, carinicima i poreznicima). U nastojanju da povećaju vlastite prihode, vlade Rusije, Bugarske i Rumunjske počele su na tako uvezene proizvode uvoditi carine i PDV-a po stopi od oko 20%. Ironično je da su tijekom istog razdoblja kada su se provodile mjere ograničavanja takvog uvoza, veće uvozne i izvozne tvrtke dobivale porezne poticaje i subvencije. Novousvojene carine i porezi uvjetovali su naglo smanjivanje obujma te vrste uvoza, te je samo u Turskoj, prema službenim podacima Ministarstva financija, ostvareni prihod po toj osnovi s 8,84 u 1996. pao na 5,85 milijarde američkih dolara u 1997. godini. Takav uvoz je 1998. godine gotovo potpuno prekinut zbog teškoća s likvidnosti u Rusiji i regiji, te se u kasnijem razdoblju nije oporavio do nekadašnjih razina, ali se ipak nastavio u manjem obujmu.

Izvori: www.garanti.com.tr/research; <http://www.rferl.org/nca/features/1999/07>; <http://www.tu-siad.org.tr/turkish/rapor/ekonomi98/html/sec7.html>; Narayan [et al.], 2001.

8.2. Dorada radi izvoza

Drugi rasprostranjeni oblik rada je rad kod kuće po učinku za suvremene industrije u globalnim podugovornim lancima. Ta je regija svjetskim tvrtkama zanimljiva zbog blizine sa zapadnom Europom, a u posljednjih je 20-ak godina postala središtem trgovine doradenim proizvodima (Graziani, 1998). U tranzicijske se zemlje premješta podugovaranje koje se nekada ostvarivalo u sjevernoj Africi i zapadnoj Aziji (u bugarskim se selima proizvode odjevni predmeti koji su se nekada izrađivali u Turskoj, a u Rumunjskoj se proizvodi obuća što se prije izrađivala u Maroku). Talijanska industrija cipela sve više prebacuje i samu proizvodnju na Balkan (uključujući Tursku), a gornje dijelove cipela radnici šiju (strojno ili rukom) kod kuće.

Okvir 2. Dorada radi izvoza: primjer iz Bugarske

Roska je jedna od osnivačica male krojačke radionice smještene u podrumu privatne kuće u južnobugarskom gradu Sandanski. Sve tri osnivačice radionice – *zadruge* imaju više od deset godina iskustva u tekstilnoj industriji. Menedžeri u tvornicama više ne zapošljavaju starije žene poput Roske i njezinih prijateljica. Oni više vole zaposliti mlade žene koje su jeftinije iako ih moraju obučavati. Stoga mnoge starije radnice osnivaju male proizvodne pogone, iznajmljuju strojeve i posuđuju novac od rodbine i prijatelja jer su previsoke kamatne stope za bankovne kredite. Ti pogoni sudjeluju u doradi za izvoz za grčkog naručitelja i u njima je zaposleno 60 do 70% stanovnika grada i okolice. Što je dorada radi izvoza? Termin se odnosi na proizvodnju u kojoj su svi ili pojedini dijelovi korištenog materijala “privremeno izvezeni” u proizvodnu regiju, tako da se pri njegovu vraćanju u EU ne plaća porez na cjelokupan proizvod. Bugarske porezne vlasti pomno prate aktivnosti zadruga. Lokalne vlasti prate da se navrijeme plaćaju porezi i dozvole, a čini se da ih uopće ne brinu radni uvjeti.

Izvor: Musiolek, 2002. www.cleanclothes.org

9. Razmišljanja o neformalnom zapošljavanju žena u gospodarstvima u tranziciji

Razmišljanja koja iznosimo o neformalnom zapošljavanju žena u ZUT-u temelje se na provedenim istraživanjima i razgovorima sa znanstvenicima, aktivistima i donositeljima odluka iz ove regije. Razmišljanja su izložena u tri teme: razvoj baze podataka, izgradnja konceptualnog okvira i istraživanje regionalnih razlika.

9.1. Razvoj baze podataka

Potrebno je razmotriti neformalno tržište radne snage u ZUT-u, kao i probleme što ih žene imaju zbog rasta neformalnog zapošljavanja. Ne postoje pouzdani podaci o opsegu i obilježjima neformalnog zapošljavanja, što potiče zapostavljanje problematike neformalnog sektora pri oblikovanju nacionalnih politika razvoja. Neodgovarajuće razumijevanje uloge i doprinosa žena u neformalnom zapošljavanju može biti osobito

velika prepreka u pružanju potrebne socijalne zaštite i ostalih oblika pomoći ženama kao što su kapital, zemlja i obrazovanje (Paci, 2002).

Bilo bi potrebno prikupiti što više podataka i spoznaja o neformalnom zapošljavanju kako bi se mogao istražiti i pratiti položaj tih radnika. Podaci iz dobro osmišljenih anketa u kućanstvima mogu pomoći u osvjetljavanju trendova zapošljavanja u neformalnom sektoru, kao i (ne)zaposlenosti u ostalim sektorima. Suprotno tome, ispitivanja po tvrtkama mogu dati podatke o proizvodnji, ostvarenom prihodu, organizaciji i poslovanju, kao i o ograničenjima i mogućnostima formalnih tvrtki (Paci, 2002).

Potrebno je izgraditi bazu podataka o neformalnom zapošljavanju u regiji. U toj bi se bazi trebali prikupiti i analizirati podaci o veličini i doprinosu neformalnog zapošljavanja ukupnom gospodarstvu, o neformalnom zapošljavanju žena, pravnom i zakonodavnom okviru koji utječe na neformalno zaposlene, o proizvodnim mogućnostima (tehnologiji, proizvodnim sredstvima i uvjetima, mogućnosti kreditiranja) i tržištu, načinu obrazovanja i osposobljavanja, socijalnoj zaštiti i aktivnostima organiziranja među neformalno zaposlenima.

Također je potrebno provoditi ciljne studije neformalnih ekonomskih aktivnosti u kojima je veće sudjelovanje žena, poput prekogranične trgovine i dorade za izvoz. Takve bi studije trebale obuhvatiti niz pitanja i mjera, uključujući mjere trgovinske, monetarne i fiskalne politike te politike tržišta rada. Takva bi baza bila važna i za aktivnosti civilnog društva vezana za pitanja politike i mjera poboljšavanja radnih i životnih uvjeta neformalno zaposlenih.

9.2. Izgradnja konceptualnog okvira

Česta je teškoća nepostojanje jasnoga i sveobuhvatnog konceptualnog okvira u rješavanju položaja neformalnog zapošljavanja. Sudionici s Balkana nedavne radionice o neformalnom zapošljavanju trebali su navesti što prvo pomisle kada čuju termin *neformalno zapošljavanje*. Odgovori su bili: ilegalan rad, nepoštovanje zakona, krijumčarenje, izbjegavanje poreza i kriminalne radnje. S neformalnim zapošljavanjem najčešće se povezuje "crno tržište" ili "podzemno gospodarstvo". Statistički zavodi u Moldaviji i Mađarskoj nedavno su objavili podatke o neformalnom radu, ali oni se ponajviše odnose na ilegalne aktivnosti "podzemnoga gospodarstva".

U neformalnom zapošljavanju važno je razgraničiti dopuštene od nedopuštenih ekonomskih aktivnosti. Regionalnu analizu usmjerenu na nedopuštene aspekte treba proširiti i na dopuštene aktivnosti. U takvim je uvjetima važno istražiti siromaštvo i spolnu strukturu, kao i posljedice što ih ono ima za socijalnu zaštitu.

9.3. Istraživanje regionalnih razlika

Neformalno zapošljavanje žena u ZUT-u potrebno je razmotriti i s regionalnoga i s lokalnog stajališta. Dok su neki ključni problemi i pitanja u većini tranzicijskih zemalja slični, postoje različita specifična pitanja pojedinih područja poput nedavnih ratnih sukoba na Balkanu, te nastojanja zemalja srednje Europe da se priključe EU. U više zemalja srednje Azije, prema više pokazatelja, pogoršan je položaj žena, što će sigurno utjecati na neformalno zapošljavanje.

10. Zaključak

Usprkos svojim jedinstvenim uvjetima, tranzicijske su zemlje dio globalnoga gospodarstva u kojemu je značenje neformalnog rada veliko. Presudnu važnost ima stvaranje pravnih, socijalnih i ekonomskih uvjeta koji će omogućiti poboljšanje neformalno zaposlenih i ublažavanje siromaštva.

Potrebne su višestruko razrađene strategije kako bi neformalni rad žena bio ekonomski održiv. Među njima su međunarodna solidarnost, prihvaćanje konvencija Međunarodne organizacije rada, ekonomsko organiziranje, usvajanje mjera vezanih za trgovinu, javne financije i radne odnose, veći utjecaj putem medija, podizanje svijesti javnosti i obrazovanje radnika.

Mogući sljedeći koraci jesu:

- utvrđivanje definicije i razvijanja statističkog praćenja neformalnog zapošljavanja
- procjena razlika i nesklada važećih zakona o radu i postojećih radnih uvjeta
- praćenje siromaštva i socijalne ranjivosti neformalno zaposlenih radnika
- zalaganje za donošenje mjera za poboljšanje položaja neformalno zaposlenih
- uspostavljanje dijaloga sa zainteresiranim stranama (lokalnim tijelima vlasti, ženskim nevladinim udrugama, istraživačima – kako bi u svoje djelovanje uključili praćenje i istraživanje neformalnog rada)
- uvođenje konvencije Međunarodne organizacije rada o radu kod kuće
- pomaganje ženama koje rade kod kuće da stvore i razviju vlastite organizacije
- provođenje istraživanja u područjima na kojima nedostaje znanja i spoznaja
- razvijanje zajedničkih strategija s međunarodnim mrežama poput Međunarodne mreže radnika koji rade kod kuće i Mreže za globalizaciju i organizaciju žena u neformalnom zapošljavanju.

LITERATURA

- _____. **1999.** "Gender and Informal Sector. Contribution to the World's Women 2000: Trends and Statistics" [online]. Geneve: United Nations Statistics Division. Available from: [<http://www.wiego.org/papers/charmes2.doc>]
- _____. **2000.** "Informal Sector, Poverty and Gender: A Review of Empirical Evidence". Paper commissioned for World Development Report 2000/1. Washington.
- Charmes, J., 1998.** "Women Working In the Informal Sector In Africa: New Methods and New Data" [online]. Paper prepared for the UN Statistics Division, the Gender and Development Programme of the United Nations Development Programme (UNDP) and Women in Informal Employment: Globalizing and Organizing (WIEGO) Network. Available from: [<http://www.wiego.org/papers/charmes.doc>]
- Charmes, J., 1999.** "Gender and Informal Sector. Contribution to the World's Women 2000: Trends and Statistics" [online]. Geneve: United Nations Statistics Division. Available from: [<http://www.wiego.org/papers/charmes2.doc>]

- Chen, M. A., 2001.** "Women in the Informal Sector: A Global Picture, the Global Movement". *SAIS Review*, 25 (1), 71-82.
- Clean Clothes Campaign, 1998.** *Made in East Europe* [online]. Amsterdam. Available from: [www.cleanclothes.org]
- Dixon, A. and Mason, K., 2000.** "Women Hard Hit by Transition". *International Herald Tribune*, March 1.
- Earle, J. and Sakova, Z., 1999.** "Entrepreneurship from Scratch: Lessons on the Entry Decision into Self-Employment from Transition Economies". *IZA. Discussion Paper*, (79).
- Esim, S., 2001.** "Why Women Earn Less? Gender-based Factors Affecting the Earnings of Self-Employed Women in Turkey" in M. Cinar, ed. *The Economics of Women and Work in the Middle East and North Africa*. New York: Elsevier Science.
- Esim, S., 2002.** "Women's Informal Employment in Central and East Europe" [online]. Post Conference Report, NEWW Gender Policy Conference, July 10-15, 2001, Krakow. Available from: [www.neww.org.pl]
- Graziani, G., 1998.** "Globalization of Production in the Textile and Clothing Industries: The Case of Italian Foreign Direct Investment and Outward Processing in East Europe" [online]. Working paper 128. Parma: Università degli Studi di Parma. Available from: [<http://socrates.berkeley.edu/~briewww/pubs/wp/wp128.htm>]
- Lazreg, M., 2000.** "Making the Transition Work for Women in Europe and Central Asia". *Discussion Paper No. 411*. Washington: World Bank.
- Musiolek, B., 2001.** "Decent Work in the Informal Sector: CEE/CIS Region". Regional Report for the Informal Sector Unit. Draft Report. ILO.
- Musiolek, B., 2002.** "The Renaissance of a Discussion". Presentation in the Karat Coalition Workshop on Women and Economic Rights. Warsaw.
- Narayan, D. [et al.], 2000.** *Voices of the Poor: Crying Out for Change* [online]. New York: World Bank. Available from: [<http://www.worldbank.org/poverty/voices/reports/crying/cry6.pdf>.]
- Paci, P., 2002.** *Gender in Transition* [online]. Washington: World Bank. Available from: [[http://lnweb18.worldbank.org/eca/eca.nsf/Attachments/Gender+in+Transition/\\$File/GenderDraftPaper052802cFINAL.pdf](http://lnweb18.worldbank.org/eca/eca.nsf/Attachments/Gender+in+Transition/$File/GenderDraftPaper052802cFINAL.pdf)]
- Sethuraman, V. S., 1998.** *Gender, Informality and Poverty: A Global Review*. Washington: The World Bank.
- Stanculescu, M. and Ilie, S., 2001.** *Informal Sector in Romania*. Bucharest: UNDP : RIQL.
- UNDP, 1998.** *Poverty in Transition*. New York: United Nations Development Programme.
- UNDP, 2000.** *Human Development Report 1999*. New York: United Nations Publications.

UNICEF, 1999. *Women in Transition.* The MONEE Project Regional Monitoring Report No. 6. UNICEF International Child Development Centre. Florence.

WIEGO, 2001. WIEGO Program Areas Women in Informal Employment: Globalizing Organizing [online]. Available from: [<http://www.wiego.org/areas4a.ssi>]

Dodatak 1. Trendovi u ukupnom samozapošljavanju i u samozapošljavanju žena u Europi

Razvijene regije	Postotak samozaposlenih u nepoljopr. radnoj snazi			Postotak samozaposlenih žena u nepoljopr. radnoj snazi		
	1970.	1980.	1990.	1970.	1980.	1990.
	11,8	11,8	13,7	10,4	9,7	11,1
istočna Europa	3,5	3,4	8,5	3,5	2,7	6,0
Bugarska	0,4	0,2		0,2	0,1	
Hrvatska			9,1			6,8
Češka			7,8			5,1
Mađarska	5,6	5,8	9,9	5,2	6,2	8,2
Poljska	2,3	4,2	15,9	1,2	1,9	9,4
Rumunjska	5,5		4,4	7,4		3,1
Slovačka			4,8			5,1
Slovenija			7,3			4,6
zapadna Europa	13,3	12,4	15,8	11,3	9,7	12,8
<i>sjeverna Europa</i>	<i>9,4</i>	<i>6,8</i>	<i>8,5</i>	<i>7,1</i>	<i>5,2</i>	<i>6,4</i>
Danska	13,8	7,8		12,8	5,8	
Finska	8,8	5,8	8,9	5,4	4,3	5,7
Nizozemska	10,4	9,3	8,8	9,7	9,3	7,3
Norveška	8,7	8,2	6,9	5,4	5,7	5,0
Švedska	5,5	2,9	9,2	2,4	1,1	7,5
<i>južna Europa</i>	<i>20,9</i>	<i>21,6</i>	<i>25,0</i>	<i>17,5</i>	<i>16,7</i>	<i>21,20</i>
Grčka	32,4	31,4	28,7	25,1	20,0	20,4
Italija	20,7	19,7	30,8	20,1	17,2	30,2
Portugal	14,1	14,0	19,6	9,9	9,9	16,0
Španjolska	16,2	21,1	20,8	14,8	19,6	18,0
<i>zapadna Europa</i>	<i>11,6</i>	<i>10,9</i>	<i>12,2</i>	<i>10,8</i>	<i>8,9</i>	<i>9,0</i>
Austrija	10,4	7,3		11,2	8,1	
Belgija	15,2	13,8		18,0	14,5	
Francuska	11,2	10,4	11,3	10,3	8,9	10,0
Njemačka	10,4	8,4		11,8	7,6	
Irska	15,5	18,1		9,2	10,3	
Velika Britanija	6,9	7,5	13,0	4,0	3,9	8,0

Izvor: Charmes (1999).

Dodatak 2. Udio neformalnog sektora u BDP-u i zaposlenju u tranzicijskim zemljama

	Neformalni sektor (NS) Postotak ukupnog BDP-a				Postotak ukupnih zaposlenih	% nepoljopriv. BDP-a	Postotak nepoljopriv. radne snage	
	prosjeak 1989/90.	prosjeak 1990/93.	prosjeak 1994/95.	1999			1989/90.	1994/95.
Bugarska	24 ²	26 ²		30-35 ³	oko 33 ¹			
Rumunjska	16 ²	16 ²	18 ²	20-50				
Hrvatska	23 ²	24 ²	29 ²					
Češka	6 ²	13 ²	15 ²					
Mađarska	28 ²	31 ²			oko 30			
Poljska	18 ²	20 ²	14 ²					
Slovačka	7 ²	14 ²	10 ²					
Estonija	20 ²	24 ²	18 ²					
Letonija	11 ²	26 ²	25 ²					
Latvija	13 ²	24 ²	35 ²					
Rusija	15 ²	27 ²	41 ²	50-90	50-90			
Gruzija	25 ²	44 ²	63 ²					
Azerbajdžan	22 ²	34 ²	59 ²					
Makedonija	20-30	30						
Albanija	50	40-80						
Prosjeak 1	30 - 50 (Bug., Rum., Hrv., PL, CZ, HU, Slov., Baltik)				30 - 50			
Prosjeak 2	50 - 70 (Jug., Crna G., BiH, CIS)				50 - 70			
Latinska Am.							52	56
Filipini			25		34 (1995)	32 (1995)	67	67
Azija			28		34	37		67
Mali	23				13 (1989)	42 (1989)	79	90
Kenija				18	29 (1999)	25 (1999)	61	70
Prosjeak razvijene zemlje	20 - 40						40 - 60	70 - 90

Izvori: Musiolek (2001); s podacima iz Charmes, 1- procjene stručnjaka za 1996. i 1997. (Gradev, 1999); za Mađarsku: Hethy (1999; 85); za Rumunjsku osim (2): Balaita/ French/ Ticsa (1999) + Ionita, Mandruta and Pippidi (2000; 2) - Schneiderove procjene (1999); prosječne brojke CEE/CIS zasnivaju se na vlastitim procjenama uz uzimanje u obzir svih dostupnih informacija. Izvori za Makedoniju: intervju s Ljiljanom Jankulovskom; za Albaniju: recentni podaci: Dulmani (2001), podaci za sredinu 1990-ih: Gerxhani (2000). Za Rusiju, osim (2): Heller/Nuss (1999; 569). (3) Bugarskan Academy of Science (1999).

S i m e l E s i m: The Informal Employment of Women in Transition Countries

Summary

This paper focuses on informal employment in transition countries, especially that of women. Since the transition, less formal and more flexible employment and the increasing impoverishment of households have been key trends. The unit of analysis here is women and their 'employment' and not only 'sectors' or enterprises. Since poverty and unemployment have been rapidly growing in transition countries, informal employment touches a wide range of people including professionals. While this analysis is inclusive of the working poor engaged in informal employment it does not deal with the underground economy, which includes a range of illegal activities such as trafficking in drugs, arms and people. The paper proposes a framework to for the analysis of the survival activities of the poor who are involved in informal employment relations in transition countries. The rationale for such an expanded framework with a focus on women's informal employment really lies in the relationship between poverty and informality, as there is an overlap between working informally and being poor in this region and around the world. A higher percentage of people working informally are poor as compared to the formally employed. Furthermore, there is an even more significant overlap between being a woman, working informally and being poor.

Key words: women, informal economy, countries in transition, poverty